

МУМТОЗ АНЪАНАЛАР ДАВОМЧИСИ

Хуррамова Зебо,
СамДЧТИ ўқитувчиси

Калит сўзлар: Зуллисонайнлик, анъана, мумтоз шоирлар, инсон, борлиқ, диний-фалсафий қарашлар, ғоя.

XX асрнинг 50-70 йилларида миллий кадриятларга барҳам берилиб, янги мафкура ва янгича турмуш тарзига кўниккан жамиятда яшаган Вадуд Маҳмуд ўзижоди, шеърий асарлари билан мумтоз шеърият анъаналарини, демакки азалий кадриятларнинг бадиий талқинини давом эттирди. Унинг барча шеърлари шарқ фалсафий тафаккури негизида яратилган бўлиб, мумтоз шеъриятдаги шаклий жиҳатлар-жанр, вазн, маъно-мазмундаги диний-фалсафий ғояларга издошлик давом эттирилган. Шунингдек, бу жиҳатлар зуллисонайнлик анъанасини давом эттириб, ўзбек ва форс-тожик тилларида бир хил қалам тебратганида намоён бўлса (шу ўринда бу мулоҳаза унинг адабий-танқидий изланишларига ҳам тегишли эканини таъкидлаб ўтиш лозим), кейингиси мумтоз жанрлардан рубоийнавислик анъанасини давом эттирганида намоён бўлади. Аср бошларидаги умумий қатағон гирдобига тушган ижодкор умрининг 20 йилдан кўпроғи Россиянинг совуқ ўрмонларида ўтган (1929-1934 йиллар Қозоғистоннинг Алмати шаҳрида сургунда, 1937 йилдан 1954 йилгача Россиянинг Архангельск вилоятида қамоқда) бўлишига қарамай унинг асосан 50-70 йилларда ёзган шеърий асарлари сақланиб қолган. Бу шеърлар шоир яшаган атеистик жамият мафурасига тамоман тескари ғояларнинг бадиий ифодаси бўлиб, асосан шарқ мумтоз адабиётидаги Борлиқ, Инсон ва Яратганнинг ўзаро муносабатлари масалаларига қаратилган. Маълумки, исломий илмларнинг таркибий қисми саналган тасаввуф илми ва унинг адабиётдаги бадиий акси шарқ мумтоз шеъриятининг асосий объекти бўлиб келган. Шоир собиқ шўро даврида ҳамўз ижоди билан ана шу анъанавий йўлдан

борди. У шарқ шеъриятининг Ибн Сино, Ҳофиз Шерозий, Умар Хайём, Мирзо Бедил, Алишер Навоий, Фузулий сингари улуғ ижодкорлари шеъриятига шаклангина эмас, балки фалсафий-ғоявий масалаларда ҳам издошлик қилди. Тариқатлар хилма – хил бўлгани ҳолда уларнинг юқоридаги масалаларга муносабатида, бадиий талқинида умумий қарашлар етакчилик қилгани боис Аллоҳ-севикли, инсон-уни севувчи, ишқ, маънавий камолот, жаннат, дўзах сингари масалаларда қарашлар бир-биридан маълум даражада фарқ қилса-да, моҳият ягоналиги барча тасаввуф олимлари, шоирлари томонидан эътироф этиб келинган. Тасаввуф адабиётида етакчи ўрин тутган ана шу бадиий талқинлар кейинги шоирларни ҳам илҳомлантирган. Тасаввуф таълимотининг биз яшаб турган борлиқ Яратганнинг акси ёки сояси, асл манба эса унинг ўзи эканлиги ҳақидаги ғояларнинг бадиий талқини Вадуд Маҳмуд шеърларида изчил давом эттирилган:

هر وجه کمال آشنایم آید
هر حس جمال دلر بایم آید
چه نقش شده است تعبیه در آلم
که در همه جا یکی خدایم آید

(Мазмуни: Ҳар бир мукамал инсон биродаримдир, ҳар бир гўзал дилбаримдир. Оламда мавжуд нарсаларнинг барчаси ягона худойимнинг мужассамидир.) “Чунки инсон олами сағир (кичик олам) сифатида олами кабир (катта олам) деб номланадиган юқори оламларнинг хусусиятларини ўзида акс эттиради”⁶. Шундай экан, инсон Яратганнинг бир зарраси ва у ўзининг асл моҳиятини англаши лозимлигининг бадиий ифодаси қуйидагича берилади:

من خرد ترین نقطهء مخلوقات هستم

⁶Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. 42-43-б.

من پست ترين پايه فطرت هستم
بود چو نبودم ولی با همه اين
يک لمع ز پرتو حقيقت هستم

(Мазмуни: Махлуқотнинг энг кичиги-нуқтадайиман, Яратилишнинг энг охири асосиман. Бўлмаслигим ҳам мумкин эди, лекин Ҳақиқат нуридан бир ёлқинман).

Шу фалсафий қарашлар боис В.Махмуд рубойларида ишқ тушунчаси ҳам, маъшуқа тимсоли ҳам тор-заминий севги даражаси билан чекланиб қолмайди. Маъшуқа юксак осмонда, поклик қасрида. У жаннат чаманида бир гулдаста, ошиқ эса унинг ҳажрида тупроққа тенг, афтода ҳолда азоб чекади. Ошиқ назарида маъшуқа бутун борлиқ узра ягона, юксак гўзаллик, ҳусну чирой ва камолот соҳиби. Айнан шу сабаб ошиқ маъшуқасининг нозлари-ю, ситамларидан, шафқатсиз ҳажр изтиробларидан нолимайди. Нолиса-да, маъшуқасига бўлган садоқатидан умид узмайди. Маъшуқа қошида имон келтирган ошиқ дўзах азоби кўркувидан ёхуд жаннат умидида эмас, балки ишқ туфайли уни суяди, унга интилади. Тасаввуф илмида дастлаб биринчи сўфи аёл “Робия Адавия Аллоҳга муҳаббат ғоясини илгари сурди. Унингча, жаннат орзуси ва дўзах азобидан кўркув нажот воситаси бўла олмайди. Инсон Аллоҳни шундай севиши керакки, унинг ишқи бу дунё хою ҳавасларини куйдириб юбориши керак. У Аллоҳни фақат Аллоҳ бўлгани учун севиш ⁷ лозимлигини уқтиради. Ана шу сўфиёна қараш Вадуд Махмуд томонидан куйидагича бадиийлаштирилади:

ایمان نه ز ترس دوزخش آوردیم
نه میل به جنتش به او رو کردیم
چون جزیه عشق او شراری افکند
ما داغ فراق او به دل پروردیم

(Мазмуни: Дўзах кўркувидан имон келтирмадик, Жаннати умидида юз қаратмадик. Унинг ишқи жазбасидан учкун сачради, биз ишқи фироқини кўнгилга экдик). Ошиқ шу қадар вафодорки, ҳатто маъшуқа фироқи доғини кўнгилга экади, токи унинг ишқи ошиқ қалбида янада ривож топсин. Савол-жавоб

тарзидаги бир рубойида нафақат Инсоннинг Аллоҳга бўлган муҳаббатининг ғоявий-бадий талқинида, балки Ҳофиз Шерозий бадий услубига, мажозий тимсоллар қўллашдаги поэтик талқинларига ҳам издошлик кўзга ташланади:

آمد سحرى ندا ز بتخانه ما
کامی عاشق شمع حسن پروانه ما
برخز که یار دلنشین آمده است
گوید که کجاست آنکه دیوانه ما

(Мазмуни: Тонгда бутхонамизга бир овоз келди: “Ошиқнинг мақсади маъшуқа ҳуснига парвоналик”. Тургил, жонингга жойлаганинг жонона келди. “Қани у, бизнинг девонамиз”- деб сўрайди).

Айтиш мумкинки, мумтоз шоирларнинг барчасида бу сингари фалсафий қарашнинг турли-туман поэтик талқинлари бекиёс шаклда юзага чиққан ва бу ҳол хануз инсониятни ҳайратга солиб келмоқда. Хусусан, Умар Хайём ишқ ва ошиқлик тушунчасини шундай таърифлаган эди:

Хуршеди сипехри безаволи ишқ аст,
Мурғи чамани хучастафоли ишқ аст,
Ишқ он набувад, ки ҳам чу булбул
ноли,
Ҳар гах, ки бимириву наноли -ишқ
аст

(Таржимаси:
Ишқдир абадийлик авжида офтоб,
Ҳаёт чаманида толедан хитоб,
Булбул каби нола қилмоқ ишқ эмас,
Ишқ нола қилмаслик бўлсанг юз
хароб ⁸).

В.Махмуднинг ишқ борасидаги тушунчаси ҳам салафлар билан ҳамоҳанг бўлиб, таъриф-тавсифда ўзига хос бадий талқинлар яратади. Чунки шарқ мумтоз шеърояти асосланган ғояга кўра “Ишқ – камолот калити ва иксири аъзам, ишқ мис вужудимизни олтинга айлантирувчи кимё”⁹.

عشق است ادیب بلبل لاله چرست
ز آن است پروانه بود هاله پرست

⁸ Ҳофиз. Ғазаллар. ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти Тошкент-1958. Сўзбоши муаллифи ва тузувчи Ш.Шомухамедов. 244 - бет.

⁹ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. –Тошкент: Ёзувчи, 1996. 43-б.

⁷ Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. –Тошкент: Янги аср авлоди. 20011. 141-б

سر تا سر کائنات محو عشق است
ای دل تو چه غفلت زدهء ناله پزست

(Мазмуни: Лолапараст булбулнинг устози ишқдир, парвонанинг шамга урилиши ишқдандир. Бутун коинотни ишқ махв этмиш, эй кўнгил, сен нега ғафлатда нола чекасан). Анъанавий фалсафий мушоҳадаларни анъанавий бадиий образлар билан чамбарчас ҳолда берар экан, шу ўринда шоирнинг ўзига хос маҳорати намоён бўлганини ҳам таъкидлаш лозим. Шунингдек, бир қатор рубоийлари шоир табиатидаги риндоналик, маънавий камолотнинг юқори даражада бўлишига қаратилган саъй-ҳаракатларини акс эттиради, бу ҳол унинг шахс сифатидаги хусусиятларини намоён этган дейиш мумкин:

پرتافته ام جسم که از آب و گل است
برداشته ام قدح که پر سوز دل است
دستو سروچشم بسویت گشت بلند
یک تیغ فشان که خونم اجل است.

(Мазмуни: Жисмимдан кечдим - лою сувдан яралган, қадах кўтардим - кўнглим куйдириб ўртагай. Қўлу бошим, кўзларим сенга етмайди- бир тиг юбор, зеро қоним ажалдир).

Висолнинг насиб этмаслиги ошиқни шу кўйга соладик, унинг учун ҳеч нарса, ҳатто жисмнинг ҳам аҳамияти йўқ. Жисм унинг учун бор-йўғи тупроқ билан сувнинг ҳосиласи, холос. Ошиқ қадах кўтариб кўнглини қайғудан озод этмоқчи бўлади, аммо фойдасиз. Маъшуқага интилади - кўли етмайди, маъшуқа ҳаёлини ўйлашга-да, истиҳола қилади - у шунчалар юксакда. Ҳатто кўзлари ҳам унинг жамолини кўришдан махрум. Шундай бўлгач киприкларингдан бир тиг - ўқ юборки, ўлишдан бошқа чорам қолмади, дейди ошиқ. Бу садоқат остида юқорида таъкидлаб ўтилганидек, инсоннинг Аллоҳга бўлган бандаси сифатидаги севгиси ўзининг гўзал ифодасини топган.

Улуғ шоир Мирзо Бедил ўз даврида инсоннинг асл моҳияти — ўзлигини англашга даъват этган байтлари замирида ҳам инсоннинг моҳияти масаласидаги риндона мушоҳадалар акс этган:

Магар аз фикри уқбо боз гардам то ба худ оям,

Ки аз худ сахт дур афтодаам аз дурбиниҳо.

Яъни, кўп узоқларни ўйлаб ўзумдан йироққа тушдим, охират фикридан қайтиб бир оз-да, ўзумни танийин эмди¹⁰. Бу сингари анъанавий фалсафий мушоҳадаларнинг бадиий талқини мафкуравий тазйиқларга қарамай Вадуд Маҳмуд шеърларида ҳам давом эттирилган. Чексиз борлиқ-олами кубронинг барча хусусиятларини ўзида мужассам этган инсон-олами суғро бўлиб, у моҳиятини англамас экан, дунё - коинот сирлари моҳиятини тушуниб етишга ожизлик қилади. Шоир инсон умр бўйи саробу можаролар гирдобидида яшашидан қаттиқ афсус чекади, қийналади. Ниҳоят, инсон ўзлигини англамаса, унинг учун бошқа нарсаларнинг бари беҳуда деган қарорга келади. Демак, инсоннинг яшашдан мақсади ўзлигини қидириш деган фалсафий қарашларнинг бадиий поэтик тасвирини беради:

عمر که سراب و ماجرا میجستم
کی دانستم که چه چرا میجستم
چون عاقبت الدم حقیقت و اشد
معلوم شد که من مرا میجستم

(Мазмуни: Умр бўйи саробу можаро излабман, нимани, нега излаганимни билмабман. Оқибат шу аён бўлдики, мен ўзимни ўзим излабман).

Шоирнинг баъзи шеърларида Бедил фалсафасидаги ўзига хос жиҳатлардан бири-хурфикрлилик, риндона кайфият-ларга эргашишни кузатиш мумкин.

Гў: Каъбаву дайр бар сари ҳам шканад,

Аз чанги ду санг оташам матлуб аст, яъни: Тошдан ясалган Каъба билан бутхонани бир-бирига урмоқ, ушатмоқ, бу икки тошнинг урилишидан ҳақиқат учқуни чиқармоқ истайдир¹¹. Бунда В.Маҳмуд рубоийсининг дастлабки икки мисраси Бедил байтлари билан умумий ҳолда ягона фикрни ифодаласа ҳам Вадуд Маҳмуд бу байтни инсон кўнгли билан боғлайди:

در کعبه و دیر کی همیچند حق
آنها همه سنگ و چوب باشد مطلق

¹⁰Фитрат. Бедил. Монография. -Тошкент, 1996.21 -бет.

¹¹Фитрат. Бедил. Монография. -Тошкент, 1996.22 -бет.

هر جا دل پاکست حمانجاست خدای
زیرا که دل است عرش اعظم الحق

(Мазмуни: Каъбаю дайрда ҳақ қачон зухур этган, уларнинг бари чўпу тошдир. Қаерда кўнгли пок инсон бўлса - худо ўша ердадир, зеро кўнгил буюк ҳақнинг аршидир). Дарҳақиқат, “Зоту сифот, аршу курси, лавҳу қалам- ҳаммаси Инсондадир. Шунинг учун Худо излаб ҳар қаёқларга боришнинг ҳожати йўқ, жумладан, Маккатуллоҳга боришнинг ҳам. Чунки ҳар бир инсон Худони ўзидан изласин. Унинг қудрати ва шавкати ўзида кўрсин”¹².

В.Маҳмуднинг фалсафий - ижтимоий мавзудаги рубоийларида Умар Хайёмнинг бетакрор рубоийларига ҳамоҳанг байтлар учрайди. Шунингдек, бу масалада Инсон ва унинг моҳиятига муносабати Мавлоно Румий қарашларига жуда яқин дейиш мумкин. Хайёмнинг:

Бегона ҳам вафо қилса, жигар менга,
Қариндошим жафо қилса, дигар менга - байтлари ҳамда Жалолиддин Румийнинг толерантлик ғоялари В.Маҳмудга илҳом берган дейиш мумкин:

پرسی تو که ملتّم که جنسم جیست
و از این اقوام نسبت من با کیست
من هم جنسم با آنکه او آدمی است
آنکس که ندارد آدمی از من نیست

(Мазмуни: Мендан миллатинг нима, жинсинг ким деб сўрасанг, шу жиҳатдан олганда мен ким томонида бўлишим керак? Кимда одамийлик бўлса, ўша жинсданман, кимдаки одамийлик бўлмаса—у менинг жинсимдан (одам жинсидан) эмас).

Шоир рубоийларида у яшаган давр, ижтимоий-сиёсий тузум, мафкура умуман бошқа бўлса ҳам дунёқараши, мушоҳадаларида анъанавий шеърятдаги мазмун-маъно сингдирилган. Унинг салафлардан ҳар бирига хос дунёқараш асосида уларга издошлик қилиши кузатилади. Мисол тариқасида унинг Хайём изидан бориб, хайёмона мулоҳазалар билдиргани диққатни тортади:

ای جان من این جهان پر از درد و غم است
شادی در این خراب تاریک کم است

دلتنگ مشو غصّ مخور پاک مدار
که نوش به نیش به دایم انجا بهم است

(Мазмуни: Азизим, бу дунё дарду ғамга тўладир, шодлик бу қоронғу хона (дунё)да камдир. Сиқилма, ғам чекма, парво қилма, чунки асал билан заҳар доим биргадир).

Шарқ мумтоз шеърятининг бош вазифаси инсонлар кўнглига эстетик завқ уйғотиш билан бирга уларни тарбиялаш ҳамдир. Ҳар бир инсондан, ҳар бир ижодкордан аввало маънавиятли-маърифатли, ахлоқли бўлиш талаб этилгани боис ижодкорлар ҳам маънавий юксакликка эришишга ўзларини бурчли деб билганлар ва бу ҳол, албатта, уларнинг ижодида бадиий аксини топган. Шунингдек, В.Маҳмуд ҳам шахс сифатида ўз-ўзини маънан тарбиялашга ва шу орқали инсонларни баркамолликка тарғиб этишга интилган. Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, бу мезонлар шоир яшаган атеистик жамиятнинг ўз даври кишиларига қўйган талабларидан анча юқори бўлиб, имон-этиқод сингари диний-фалсафий асосдаги, кенг маънодаги талаблар эди:

در آمدن و نامدن نبودم مختار
رفتن هم از جهان بود آخر کار
ترس من از آنکه جهد وافی نکنم
و ز کاسی کمالات نگردم سرش

(Мазмуни: Келишу келмасликда ихтиёрим йўқ эди, охир дунёдан кетишга ҳам мажбурман. Лекин камолот косасидан хушнуд бўлмай туриб бу дунёдан кетишдан қўрқаман).

Рубоийнинг дастлабки икки мисраси Умар Хайёмнинг

Аз омадани баҳору аз рафтанидай,
Авроқи китоби мо ҳамегардад тай –

байтига ҳамоҳанг бўлса, кейинги икки мисра эса улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийнинг машҳур: “Камол эт касбким олам уйидин”, деб бошланувчи қитъасини ёдга солади. Алишер Навоий камолотга етмай, маънавий - ахлоқий томондан комилликка эришмай дунёдан ўтишни ҳаммомдан покланмасдан чиқишга қиёс этган бўлса, В.Маҳмуд бундай аҳволда дунёдан ўтишдан қўркувга тушади.

Вадуд Маҳмуд ижодини ўрганар эканмиз, собиқ шўро даврида -миллий

¹²Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. 41-б.

кадрийатлар ва миллий анъаналарга барҳам берилган, тарихимизга қора бўёқ чапланган йилларда анъанавий мумтоз шеърят йўналишида, мумтоз жанрларда ижод қилганига ҳамда фалсафий-диний қарашлар, ғоя ва мазмунда, образлар қўллашда салафларга муносиб издош бўлганига гувоҳ бўламиз. Шоир шеърлари собиқ шўро йилларида мумтоз шеърӣ жанрлар, айниқса рубоӣйнавислик жанрининг давом эттирилганига ёрқин

мисол бўлади. Унинг салмоқли адабий-ижодий меросини кенг ўрганиш, тадқиқ этиш 1917 йил воқеаларидан кейин мумтоз шеърят тўхтаб қолмаганини, яширин шаклда давом этганини кўрсатувчи манбалардан бўлиб хизмат қилади. Шунингдек, ушбу манбалар тарихимизнинг ўша йиллар ижтимоӣ-сиёсий, маънавий, диний-фалсафий жиҳатлар билан боғлиқ масалаларда холис маълумотлар бериши билан ҳам муҳимдир.

Адабиётлар:

1. Вадуд Маҳмуд. Рубоӣёт. Қўлёзма. Автограф нусха.
2. Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. –Тошкент: Ёзувчи, 1996.
3. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. –Тошкент: Янги аср авлоди. 2011.
4. Ҳофиз. Ғазаллар. ЎзССР Давлат бадиӣ адабиёт нашриёти Тошкент-1958. Сўзбоши муаллифи ва тузувчи Ш.Шомуҳамедов.
5. Фитрат. Бедил. Монография. -Тошкент, 1996.
6. Умар Хайём. Рубоӣйлар. Форс, ўзбек ва рус тилларида. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Шоислом Шомуҳамедов таржимаси. 1971.

Xurramova Z. Follower of classic traditions. This article deals with Vaduda Makhmud's poetic works from his activity legacy of 1950-1970, who had been conducting creative works in two languages. Like wise, he left a particular trace in the Uzbek literature criticism of 1920. Similar feature of his rubois to oriental poetshave been scientifically analyzed.

Хуррамова З. Продолжитель классической традиции. В данной статье рассматриваются поэтические произведения из творческого наследия 1950-1970 годов XX века Вадуда Махмуда, который оставил своеобразный след в узбекской литературной критике 20-х годов прошлого века. В статье научно проанализированы созвучные мотивы творчества Вадуда Махмудас творчеством великих поэтов Востока.